

Jag vill att du tittar på mig när jag talar med dig

Om asylsökandes kommunikationsmöjligheter

Abstract

This thesis has the purpose of developing a normative theoretical framework based on different political philosophers and scientists view on deliberative democratic theory, discourse ethics and a modified norm of citizenship. This framework is supposed to contain the ideal communicative situation for people seeking asylum. Hence, the thesis argues that political influence is best practised through communicative rights, and that people seeking asylum are in title to such rights. We conclude that the standards needed to be met in order to reach the ideal are: translators, translated information, arenas for- or channels of communication, language education, and deliberative education. Once the framework is established we focus our interest on the Swedish state. By interviewing an expert at the Swedish immigrations office we derive basic information about sources such as laws, evaluations and information material, which is then thoroughly researched in order to establish the state's positioning in the matter. When this is done the ideal is compared to the alternative provided by the state. Finally we reach the conclusion that some aspects of the ideal are at least partially fulfilled, while some are not.

Key words: deliberative democracy, communication, people seeking asylum, citizenship, participation

Innehållsförteckning

1	Inledning	1
2	Syfte och frågeställningar.....	1
3	Metod samt materialdiskussion	3
3.1	Att utarbeta det normativa ramverket.....	3
3.2	Att undersöka statens alternativ.....	3
3.3	Källkritik.....	4
4	Det normativa ramverkets utgångspunkter	5
4.1	Från demokrati..?.....	5
4.2	...via deltagande.....	6
4.3	...till deliberativ demokrati!	7
4.4	Sammanfattning av kapitlet.....	8
5	Deliberativa samtal	9
5.1	Samtalsregler och krav på deltagaren.....	9
5.1.1	Regler avseende språk	10
5.1.2	Regler om deltagares betende.....	10
5.1.3	Vilka deltar	11
5.2	Sammanfattning av kapitlet.....	11
6	Medborgarskap	12
6.1	Medborgarskapsbegreppet.....	12
6.2	Konstitutionell patriotism.....	13
6.3	Sammanfattning av kapitlet.....	16
7	Deliberationens former	18
7.1	Var, när och hur länge?.....	18
7.2	Arenautformning och utbildning	20
7.3	Va, Ingen sammanfattning av kapitlet???	21
8	Från teori till verklighet	22

8.1	Vad krävs av staten?	22
8.1.1	Tolkhjälp.....	22
8.1.2	Översatt samhällsinformation.....	23
8.1.3	Arenor och kommunikationskanaler	23
8.1.4	Språkutbildning och deliberativ övning	23
8.2	Hur kontrollera?.....	24
9	Det av staten erbjudna alternativet.....	25
9.1	Tolkhjälp.....	25
9.1.1	Grundläggande bestämmelser.....	25
9.1.2	Statens brukande av tolk.....	26
9.1.3	Kvalitet på tolkningen	27
9.2	Samhällsinformation.....	28
9.3	Arenor och kommunikationskanaler	29
9.3.1	Med medborgare.....	29
9.3.2	Med representanter	30
9.3.3	Med pre-citizens	30
9.3.4	Med byråkrater	31
9.4	Svenskundervisning och deliberativ övning.....	32
9.4.1	Grundläggande bestämmelser.....	32
9.4.2	Utbildningens substans	32
9.4.3	Utbildning i deliberation.....	33
9.4.4	Kvalitet på svenskundervisningen	34
10	När staten ända fram?	35
10.1	Slutdiskussion och svaret på frågan.....	35

1 Inledning

Som medborgare i Sverige betraktas det som en självklarhet att när så önskas utnyttja de möjligheter som finns att påverka sin egen och samhällets situation. Förvisso kan frågetecken uppkomma kring vilka påverkansmöjligheter vi i realiteten har, eller vilket intresse som finns från gemene man att utnyttja sina medfödda politiska privilegier. Men faktum kvarstår att medborgare i Sverige befinner sig i en situation där de kan förmedla sig och tillgodogöra sig information genom olika kommunikationskanaler såsom insändare, massmediala nyheter och Internet. Medborgarna har även möjlighet att i stor utsträckning utnyttja samhällets olika resurser och funktioner som exempelvis myndigheter, barnomsorg och sjukvård, vilket även gäller medborgare med födelseort utanför Sverige, något som de flesta ser som en självklarhet. En grupp i Sverige vars kommunikationsmöjligheter det dock råder ovisshet om, är de som vistas i landet som asylsökande i väntan på besked om uppehållstillstånd.

Den 22 december 2005 framkom uppgifter om att en blind asylsökande man ombetts av en enhetschef på migrationsverket att titta på henne då hon talade till honom. Utan att gå in på ironin i denna uppmaning eller att dra några generella slutsatser utifrån ett individuellt agerande, kan vi sluta oss till att det helt klart är befogat att ifrågasätta på vilka villkor asylsökande kan antas göra sin röst hörd och delta i den offentliga diskussionen. Vilken uppfattning har egentligen staten vad gäller denna målgrupps rättigheter och möjligheter till påverkan och kommunikation? Asylsökande ingår i gruppen pre-citizens¹, d.v.s. individer som lever i ett samhälle utan att vara fullvärdiga medborgare men med möjlighet att uppnå medborgarskap i framtiden, varför de bör förberedas för detta (jfr. Sundström, 2001: 154). Överhuvudtaget finns mycket lite forskning om pre-citizens och om asylsökande i synnerhet. Det talas nästan uteslutande om rättigheter i anslutning till medborgarskapet, medan de som står utanför hamnar utanför diskussionen. Detta arbete framstår därmed som ett försök att uppmärksamma och problematisera de asylsökandes situation.

1.1 Syfte och frågeställning

Det råder som vi presenterat i inledningen alltså frågetecken om hur asylsökandes inflytande i den svenska demokratin egentligen ter sig. Vi ämnar i denna uppsats

¹ Eftersom vi inte funnit ett tillfredsställande svenskt alternativ kommer vi i denna uppsats att använda den engelska termen.

argumentera för gruppens påverkansmöjligheter. Vi menar vidare att påverkan bäst utövas genom kommunikation och att det därför är de asylsökandes möjligheter att förmedla sig genom olika kommunikationskanaler som bör utredas. Den här uppsatsens syfte blir således teoriutvecklande i form av en normativ analys, där etablering av en idealsituation sker, delvis utifrån våra egna preferenser, för att senare i den empiriska analysen prövas mot verkligheten.

Vi avser inledningsvis att argumentera för vår hållning att kommunikationsmöjligheter bör betonas, varefter vi kommer att utifrån en deliberativt demokratisk synvinkel och ett modifierat medborgarskapsideal utarbeta ett normativt teoretiskt ramverk motsvarande de asylsökandes ideala kommunikationsmöjligheter. Slutligen kommer vi att testa detta ramverk mot statens ambition angående de asylsökandes rätt och möjlighet till påverkan och kommunikation. Vi ämnar således inte utreda den exakta kommunikationssituationen för de asylsökande, d.v.s. hur det i praktiken ser ut på fältet, utan begränsar oss i detta arbete till en något högre abstraktionsnivå, där vi undersöker hur vårt ideal korresponderar med statens ställningstaganden och ageranden i frågan. Avsikten är med andra ord att utröna huruvida det föreligger någon diskrepans mellan idealet och statens hållning om asylsökandes kommunikativa situation eller ej, och om så är fallet vilka dessa skillnader är. Detta syfte leder oss till följande frågesällning:

- *Lever staten upp till de asylsökandes ideala kommunikationssituation?*

2 Metod samt materialdiskussion

Eftersom vår undersökning består av två delar har vi i metoden gjort en uppdelning i dels utarbetandet av det normativa ramverket, dels utvärderandet av statens alternativ.

2.1 Att utarbeta det normativa ramverket

För att skapa det normativa ramverk som bildar grund för hur de asylsökandes ideala kommunikationssituation ser ut, ämnar vi inledningsvis företa en kortare genomgång av grundläggande demokratiteori, via deltagardemokrati, för att till sist rättfärdiga det deliberativa idealet, främst genom Habermas idéer om den ideala samtalsituationen. Därefter utvecklar vi rådande medborgarskapsideal med en genomgång av forskning i ämnet och tar ställning till de normer vi anser bäst uppfylla den ideala kommunikationssituationen för personer som saknar medborgerlig status.

2.2 Att undersöka statens alternativ

Vad gäller statens hållning har vi valt att använda oss av två kategorier av källor, samtalsintervjuintervju respektive genomgång av offentliga styrdokument, årsredovisningar, utvärderingar, lagar och förordningar samt offentligt informationsmaterial.

Vi företar en samtalsintervjuintervju som är av informantkaraktär, vårt intervjuobjekt är Marie Bengtsson, expert på migrationsverket och med forskningserfarenhet inom området under sin tid som doktorand på Lunds universitet. Vi använder oss av informationen vi erhåller av Bengtsson dels som en källa men även för att orientera oss vidare på jakt efter lämpliga källor. Ett sådant förfarande är brukligt vid intervjuundersökningar av informantkaraktär (Essaiasson *et al.* 2003: 254). Vi är fullt medvetna om den inverkan på Bengtssons svar som våra respektive möjligheter att tolka att förstå varandra utifrån våra roller som forskare respektive tjänsteman kan ha (jfr. Alvesson, 2004: 128). För att minimera risken för missförstånd informerade vi i förväg via e-post vad vårt syfte med intervjun samt vilket uppsatsens ämne är. Vid intervjuns inledning fick vi Bengtssons tillstånd att spela in intervjun. De frågor vi ställde var vare sig fullt ut standardiserade eller formaliserade, vilket innebär att Bengtsson haft stort utrymme att svara med egna ord på ett genomtänkt vis (jfr.

Patel & Tabelius, 1987: 103). Vi valde i samma syfte att ställa alla frågor i intervjumallen även om Bengtsson besvarat en senare fråga i anslutning till en tidigare. På så vis fick vi de svar vi behövde samtidigt som samtalet flöt på naturligt (jfr. Essaiasson *et al.* 2003: 290). Vi har även ställt uppföljningsfrågor då ett nytt tema introducerats eller något behövt förtydligas (jfr. Essaiasson *et al.* 2003: 290f).

2.3 Källkritik

Källorna som ligger till grund för det teoretiska ramverket bör inte vålla alltför stora betänkligheter. Då kritik eller revision är befogad har vi utfört sådan i den löpande texten.

Marie Bengtsson, som är vårt intervjuobjekt har tillfrågats främst ur informationshänseende även om hennes egen uppfattning i de frågor vi ställt har viss relevans med tanke på hennes bakgrund.

Utvärderingen av statliga myndigheters hemsidors anpassning till invandrare är från 2003, vilket innebär att en del kan ha ändrats sedan dess då den typen av modifikationer sker fortlöpande. Någon senare rapport av samma slag har vi dock inte lyckats hitta. Då vi av tids- och resursmässiga skäl inte haft möjlighet att genomföra en egen kontroll av samtliga myndigheters hemsidor, har vi ändå valt att inkludera studien i denna undersökning. Undersökningen behandlar vidare invandrare generellt, vilket leder till något annorlunda utgångspunkter än om den behandlat asylsökande specifikt. Dock förekommer visst användbart material såsom statistik över mängden översatt material.

Integrationsverkets utvärdering av statens tolkverksamhet för även den frågetecken angående tidsaspekten med sig då denna är från 1999. Vi bedömer emellertid inte denna verksamhet som särskilt dynamisk, vilket inte minst det faktum att den senaste utvärderingen är så pass gammal tyder på. Inte heller har vi funnit tecken på försök till förändringar sedan dess, i form av nya lagar. Däremot baseras resultaten på enkätundersökningar (kompletterad med sakuppgifter från en referensgrupp), vilket ger upphov till en viss grad av osäkerhet då bortfallet utgör en stor del. Integrationsverket fastslår vidare att "...de djupstudier som finns i ämnet talar för att samhällets tolkservice har större brister än vad..." rapporten visar (sid 47). Svaren från olika aktörer går emellertid i stort sett genomgående i samma riktning, vilket ger en förhållandevis stark indikator på validiteten i de uppmärksammade problemen och förhållandena.

Slutligen bör noteras att det alltid föreligger en risk för förekomsten av existerande relevant material som vi ej lyckats finna. Särskilt stor är denna vad gäller migrationsverket, vilket ter sig väldigt förteget med uppgifter och inte alls i samma omfattning som exempelvis integrationsverket publicerar utvärderingar.

3 Det normativa ramverkets utgångspunkter

Vi är intresserade av att finna grunderna för det upplysta demos som enligt Aristoteles "...tillsammans styr och låter sig styras." (Fernandez, 2005: 4). Det är, vilket vi håller med om, enligt Habermas tilldelandet av politiska rättigheter som kan tillförsäkra demokrati (Erman, 2004: 238)². Frågan är då bara hur de politiska rättigheterna bör utformas.

3.1 Från demokrati..?

Ett av demokratiidealets arv är av till synes naturliga skäl förmodan om att åtminstone en del av makten ligger hos folket. I representativa demokratier världen över inskränks denna makt i effektivitetens och rimlighetens namn och flyttas över från folket till styrande eliter, så kallade representanter. Folkets makt att påverka omvandlas till en rättighet att rösta på det parti, eller den kandidat som befins mest lämpad att föra folkets talan. Många har påpekat och belyst det högst orimliga i att ha ett, mellan valen, politiskt oengagerat demos som på valdagen förväntas fatta sunda och överlagda beslut. Som en reaktion på detta samt en känsla av besvikelse över hur demokratins institutioner fungerar menar Barber att det politiska deltagandet såväl i val som i frivilligorganisationer sjunker (Barber: 4). Ironiskt nog sker denna minskning i intresse, enligt Barber, just när den liberala demokratin lagt världen för sina fötter (Ibid.).

I en diktatur, utgör det förstas inget problem att hålla sig med en politiskt oinsatt befolkning, då individuella preferenser egentligen inte betyder någonting såvida de inte råkar sammanfalla med statens övergripande mål, vilket de alltid förväntas göra (jfr. Malnes & Midgaard, 1993: 270).³ Men i demokratiska stater måste befolkningen ha inflytande. Rousseau menar i sina resonemang om folkviljan att samtliga majoritetsbeslut är ett utslag av folkviljan, alltså hela demosets vilja (Malnes & Midgaard, 1993: 121). De som röstat emot ett majoritetsbeslut kommer att inse felaktigheten i sitt ställningstagande (Ibid.). Detta är ett något förenklat sätt att overse med de komplikationer som kommer med diversifierade intressen. I en modern demokrati med lobbyister, propaganda samt en tämligen oinsatt väljarskara ter sig tanken helt orimlig. Uppenbarligen

² Se även Habermas, 1994: 115ff för en vidare diskussion på temat.

³ Noten hänvisar till fascismen.

finns det utrymme för påverkan av väljarskaran, vilket inte minst blotta förekomsten av politisk marknadsföring vittnar om (jfr. McNair, 2003)⁴.

Det oacceptabla i att majoriteten i Rousseaus anda får tillåtelse att styra över minoriteter bör också adresseras. Särskilt aktuell blir problematiken då precitizens behandlas, då de som grupp är i minoritet i förhållande till nationella medborgare. Enligt Rawls måste ojämlik fördelning av makt, för att kunna anses som rättvis, rättfärdigas av att de som får minst inflytande kan ge sitt samtycke (Rawls, 1972: 14f, Hansson, 1993: 12). Rättvisa och jämlikhet är alltså inte samma sak, men heller inte ömsesidigt uteslutande (jfr. Rawls, 1993: 24). I det här fallet menar vi att jämlikhet och rättvisa sammanfaller. I en demokrati kan därför, enligt oss, aldrig en maktposition legitimeras enbart utifrån majoritetstillhörighet. Mills talar om just detta majoritetens möjlighet till förtryck av minoriteten, vilket han menar är oförenligt med demokrati (Malnes & Midgaard, 1993: 221). Mills menar vidare att vissa villkor måste uppfyllas för att demokratin ska kunna vara meningsfull och framgångsrik. Om dessa villkor ej uppfylls anser Mills att alternativa styrelsesätt bör idkas (Malnes & Midgaard, 1993: 221). Vad Mills resonemang leder till är att styrelsesätt och institutionella inordningar, enligt honom, kan rangordnas i en skala nedstigande från en direkt demokrati med absolut deltagande (Malnes & Midgaard, 1993: 220). Enligt Mills är nämligen varje person var för sig den bäst lämpade att föra sin egen talan (Malnes & Midgaard, 1993: 220). Med andra ord förordar Mills ett starkt deltagande demos, demokratins legitimitetsproblem överkoms emellertid inte därmed per automatik.

3.2 ...via deltagande...

Deltagande, såväl politiskt som socialt, har av politiska tänkare, genom historien, lyfts fram som ett medel för att höja människors vilja och möjlighet att påverka det politiska beslutsfattandet. Alexis de Toqueville exempelvis fascinerades på 1800-talet av det vidsträckta deltagandet, politiskt såväl som socialt, i Amerika och menade att det var starkt bidragande till det nya landets framgångsrika utveckling (jfr. Malnes & Midgaard, 1993: 210). Toqueville såg friheten som ett självklart positivt fenomen och betraktade tilldelandet av politiska rättigheter som central (Ibid.). Rent intuitivt är det inte svårt att tänka sig att deltagande i politiska processer, föreningsliv och fackliga frågor gör individen mer medveten om, eller i alla fall insatt i, politiska spörsmål. Själva deltagandet behöver dock inte vara en garanti för stärkandet av demokratin eller demosets inflytande i beslutsprocesser (jfr. Räftegård, 1998: 123).⁵

⁴ för att inte tala om de väl tilltagna pengasummorna i sammanhanget (jfr McNair, 2003: 40).

⁵ Att Metalls medlemmar fram till 1980-talet automatiskt anslöts till det socialdemokratiska partiet gjorde ju att det politiska deltagandet kunde anses vara högt. Att graden av demokrati därigenom stärktes är dock inte helt solklart.

En risk då deltagande betonas är att deltagandet enbart ses som ett sätt att utbilda befolkningen för att denna ska kunna fatta sundare beslut på valdagen. Det här grundar sig i ett synsätt som menar att människorna är demokratins tjänare, med otillräckligt förmåga till deltagande i politiken.⁶ Mills talar exempelvis om vilka psykologiska och moraliska egenskaper människor bör ha för att möjliggöra demokrati (jfr. Malnes & Midgaard, 1993: 221). Kant menar att respekt innebär att alla individer istället för att ses som medel bör ses som mål i sig själva, och att var och en därmed har något att tillföra demokratin enbart på basis av att vara människa (Chambers, 1996: 100). Då dessa individer lever i ett samhälle måste därmed den aggregerade folkviljan vara ett utslag av att alla individer åtnjuter respekt och åtminstone har haft möjlighet att påverka de beslut som i slutänden fattas. Alltså måste beslutsprocesser bygga på att alla erkänns och erkänner andra samma jämlika rättigheter. Rousseau menar till och med att *helheten* måste delta i beslutsprocessen för att beslut ska kunna sägas vara utslag av folkviljan, dessutom omfattar dessa beslut *helheten* (Malnes & Midgaard, 1993: 119). Rousseaus hållning ter sig i en modern kontext aningen extrem, det var ju som bekant svårt redan för Mills att tänka sig fullständig inklusion vid demokratiska beslutsprocesser (Malnes & Midgaard, 1993: 220). Enligt Seyla Benhabib kan beslut endast påstås ligga i befolkningens intresse om besluten "...är öppna för fria och jämlika medborgares offentliga deliberation." (Benhabib, 2004: 142) Vi anser således att det är den lika möjligheten för alla att delta och tillföra till beslutsprocessen som bör betonas, inte det faktiska deltagandet. Vilka som ska inkluderas i samhällets befolkning och därmed få delta i beslutsprocessen samt hur beslutsprocessen kan påverkas kräver ytterligare förtydligande.

3.3 ...till deliberativ demokrati!

Språk och tal är enligt Giddens grunden för allt socialt liv (Giddens, 2003: 93). Läger man ihop detta med de tidigare antaganden vi gjort, dels om de politiska rättigheternas vikt och dels om varje individs rätt till påverkansmöjlighet, så faller det sig högst naturligt att vi anser det deliberativa demokratialternativet vara ett ideal att sträva efter. Det deliberativa demokratiidealet har mycket gemensamt med det deltagardemokratiska (jfr. Sundström, 2001: 38). Deliberativ demokrati har på senare år ägnats allt större intresse, inte minst i Sverige där Demokratiutredningen från år 2000 starkt förespråkade ett deliberativt förhållningssätt (Premfors & Roth, 2004: 7). Deliberativ demokrati brukar kallas samtalsdemokrati eller diskursdemokrati. Grundläggande för den deliberativa demokratin är just att samtal eller överläggningar om politiska angelägenheter

⁶ Englund talar om just det här, och menar att det snarare är ett försvar för den deliberativa demokratin.

förväntas stärka demokratin och leda till bättre, mer legitima, beslut. Simone Chambers ord är talande:

”The issue might very well be *decided* by force but it is not *settled* with force”

För den här uppsatsens syfte är den deliberativa demokratiformen specifikt att föredra då dess karaktäristika jämlikhet, deltagande och samförstånd kan anses appellera särskilt på minoritetsgrupper (jfr. Wheatly, 2003: 508). Habermas menar dessutom att mångkulturella samhällen är i behov av en offentlighet med öppna kommunikationskanaler för att likaberättigad samexistens ska vara möjlig (Habermas, 1994: 121). Förutsatt att individer bäst bevarar sitt eget intresse är möjligheten att påverka sin egen situation ett starkt incitament till deltagande i deliberationsprocessen (jfr. Weale, 1999: 55).

Förespråkare för deliberativ demokrati brukar framhålla den positiva effekt som samtal har på såväl individen som på beslutsprocessen. Att samtala om politik påstås kunna bidra till en befolkning som har det allmännas bästa för ögonen (Barber, 1984: 197). Med andra ord förmodas besluten bli bättre och individen utvecklas genom deliberationsprocessen. Tankegången, menar Simone Chambers, är att samtal föder samarbete, vilket är grundläggande för en fridfull tillvaro i vilken människor kan förverkliga sig själva (Chambers, 1996: 2). Processen väntas även leda till att individen såväl som dennes argument och därmed grunden för kommande beslut förfinas, eller som Barnett uttrycker det ”deliberate and develop” (Sundström, 2001: 121). En ytterligare positiv effekt av deliberation påstås vara ett större politiskt självförtroende och förtroende för politiken med känslan av att få vara med och bestämma (jfr. Theodorsson, 2004: 33). Morell hävdar förvisso att det inte finns några bevis för att ett sådant påstående skulle vara riktigt (Morell, 2005: 63), men menar å andra sidan även att den empiriska forskningen på deliberativ demokrati är bristfällig (Morell, 2005: 50).

3.4 Sammanfattning av kapitlet

Sammanfattningsvis anser vi att legitimitetsgrunden för ett beslut vilar på att alla medlemmar i demoset har haft möjlighet att påverka i beslutsprocessen. Individens möjlighet till påverkan kräver i sin tur att denne tillförs inte bara civila och sociala rättigheter, utan även politiska. Endast i en demokrati kan reella politiska rättigheter delas ut till befolkningen. Enligt oss fungerar inte demokratin utan ett i realiteten engagerat demos som respekterar statens maktposition såväl som varandras lika rättigheter, och fränsäger sig möjligheten att dominera utifrån majoritetstillhörighet. Vi anser att den deliberativa demokratin har möjlighet att hörsamma just dessa önskemål.

4 Deliberativa samtal

Med detta kapitel har vi för avsikt att förtydliga vilka värden som betonas i den deliberativa demokratin samt hur de anknyter till vad vi tidigare redovisat. Det handlar närmare bestämt om en teoretisk genomgång av de principer som förmodas nödvändiga för att den deliberativa demokratin ska fungera. Vi kommer även att presentera möjlig kritik när så är relevant.

4.1 Samtalsregler och krav på deltagaren

Jürgen Habermas har haft stort inflytande i diskussionerna kring den deliberativa demokratin eller diskursdemokrati som han benämner det.⁷ För att samtalen eller deliberationen ska kunna ge resultat förutsätts enligt Habermas att tre grundläggande regeluppsättningar följs (jfr Chambers, 1996: 98f).⁸ Om reglerna följs spelar irrelevanta maktresurser baserade på exempelvis inkomst, förmögenhet, klass, ras, religion, verbal förmåga eller social prestige inte någon roll. Reinikainen & Reitberger menar att Habermas regeluppsättningar bär stora likheter med universitetets seminarier och därför är förbehållen en elit kapabel till sådan samvaro (Reinikainen & Reitberger, 2004: 313).⁹ En vanlig missuppfattning är enligt Chambers att all interaktion för att vara meningsfull skulle behöva följa dessa regler (Chambers, 1996: 155f). Diskursetiken är enbart att betraktas som ett idealt sätt att argumentera, men i ett perfekt diskursivt samhälle skulle det bli mycket svårt att få någonting uträttat (Ibid.). Vi fördjupar diskussionen när vi senare behandlar arenor och tidsperspektiv. Givetvis tror inte heller vi att samtliga ojämlikheter kan upplösas, men ser det (i likhet med Englund och Benhabib) som önskvärt att ändå sträva mot det deliberativa idealet (jfr, Englund, 2004: 73f).

⁷ Habermas är dock ytterst inkonsekvent vad gäller sina teorier och har ändrat sig flera gånger över tiden, varför han ibland kan stå som källa till emotsägande påståenden.

⁸ Benhabib talar om diskursetikens två principer och Englund på en mer praktisk nivå om 5 kriterier som måste uppfyllas för att ett samtal ska kunna anses vara deliberativt, det rör sig dock i stort sett om samma riktlinjer.

⁹ Englund menar att sådan kritik är missriktad och att seminariets form verkar för både respektfullt meningsutbyte och allas lika möjlighet att göra sig hörd.

4.1.1 Regler avseende språk

Den första uppsättningen regler går ut på att alla deltagare i diskussionen måste tala samma språk på samma premisser, d.v.s. att alla har samma förståelse för vad ord innebär och vilken mening som ges olika begrepp (Chambers, 1996: 98). Fernandez ser i språkbarriärer ett stort problem för deliberativa interaktioner medborgare emellan i postnationella samhällen (Fernandez, 2005: 133, fotnot 47). Det här skulle kunna tolkas som att invandrare inte får påverka beslutsprocessen förrän de lärt sig det nya landets språk. Men det finns en annan väg att gå. Vi antar att tillgången till de deliberativa samtalen endast får kräva ett minimum av ansträngning för individer som önskar delta (jfr. Sundström, 2001: 144). Låt oss, i likhet med Habermas, också anta att grunden för att medborgare ska kunna anses vara autonoma är om de kan sägas ha möjlighet att påverka konstitutionen (Habermas, 1994: 115). Fernandez menar dessutom att de som påverkas av såväl nationellt som internationellt beslutsfattande måste ha möjlighet att påverka detta beslutsfattande (Fernandez, 2005: 114). Därtill lägger vi att de som mest behöver skydd för politiska rättigheter är de som inte har sådant skydd baserat utifrån sitt medborgarskap (jfr. Erman, 2004: 249). Enligt oss finns därmed inget rimligt skäl till fördröjning (inskränkning) av de politiska rättigheterna. Istället tar vi fasta på att alla samtalsdeltagare ska kunna förstå varandra vilket vi senare kommer att utveckla då vi diskuterar vad som krävs av staten (kap 8).

4.1.2 Regler om deltagares beteende

Andra regeluppsättningen behandlar hur aktörer i ett deliberativt samtal bör agera gentemot varandra, och slår fast att ingen medvetet får ljuga eller vilseleda andra samtalsdeltagare. Enbart sådant som överensstämmer med talarens uppfattning om sanningen får således framläggas (Chambers, 1996: 99). Deltagare förutsätts agera med ömsesidig respekt gentemot varandra, även då de har olika åsikt (Ibid.). Denna andra regeluppsättning går kort och gott ut på att aktörerna ska handla kommunikativt vilket betyder att de kommer att försöka uppnå samförstånd (jfr. Erman, 2004: 241). Motsatsen till kommunikativt handlande är strategiskt handlande som har som yttersta mål att vinna motparters samtycke, uppriktigt eller ej (Ibid.). Vi tror dock inte att det är rimligt att fullt ut förutsätta kommunikativt handlande och håller därmed med Annika Theodorsson om att deliberation går ut på "...att både vilja förstå och vilja övertyga samtidigt." (Theodorsson, 2004: 27). Påverkan av samtalsparter får enligt idealet inte medvetet utövas på något annat sätt än genom kraften av det bästa argumentet, eftersom det slutgiltiga målet förutsätts vara att uppnå samförstånd (Chambers, 1996: 99). Samförstånd kan även innebära att parterna enas om att tycka olika (jfr. Chambers, 1996: 162), huvudsaken är att beslut grundas i en diskussion där alla fått möjlighet att säga sin mening. De beslut som fattas behöver dock inte ses som slutgiltiga eftersom deliberation blir meningsfull först då det är möjligt att ifrågasätta auktoriteter och påstådda sanningar (jfr. Chambers, 1996: 162). Detta möjliggör såklart även ifrågasättande av majoritetsbeslut (Englund, 2004: 67).

4.1.3 Vilka deltar

Tredje regeluppsättningen handlar om deltagande. Mer korrekt handlar den om vilka som ska ha möjlighet att delta. Enligt Habermas måste alla som kan tala få tillfälle att tala (Chambers, 1996: 99f). Precis som vi tidigare hävdade behöver alltså inte hela demoset, eller ens ett representativt brott av detta delta i deliberationsprocessen, huvudsaken är att alla som så önskar kan delta. Alla som påverkas av ett beslut ska alltså ha rättigheten att delta i beslutsprocessen och göra sin röst hörd, (jfr. Fernandez, 2005: 114). Men var och en har även rättigheten att få sin röst hörd eftersom alla medverkande i deliberationen har en skyldighet att lyssna (Chambers, 1996: 100).

4.2 Sammanfattning av kapitlet

Hittills vet vi alltså vilket regelverk som omger de deliberativa samtalen avseende deltagandet såväl inklusionsmässigt som avseende deltagarens beteende. Frågan är då vilka det är som ska inkluderas och få möjlighet att påverka beslutsprocessen. Det skulle vara enkelt att påstå att bara fullvärdiga medborgare har denna inklusionsrättighet. I följande kapitel har vi för avsikt att presentera rådande medborgarskapsideal samt kritik från olika håll emot detta. I slutändan ämnar vi presentera den syn på medborgarskapet som vi anser rimlig och som fungerar väl ihop med vårt deliberativa ideal.

5 Medborgarskap

I denna sektion ämnar vi således presentera rådande medborgarskapsmodeller samt dess svagheter i tillämpningen på det moderna samhället, för att sedan redogöra för hur synen på asylsökande i förhållande till dessa modeller bör revideras i avsikt att förverkliga det deliberativa idealet, och således föra fram vår alternativa lösning.

5.1 Medborgarskapsbegreppet

Av vår diskussion kring lämpliga demokrativärden framgick att det krävs en viss form av jämlikhet avseende samtliga individer som står under påverkan ur såväl vertikal som horisontell riktning. Att så är fallet innebär att dessa rimligtvis har rätt att utöva inflytande på de beslutsfattande. För att åstadkomma ett sådant ömsesidigt förhållande behövs följaktligen en utvidgad medborgarskapsnorm som inkluderar även asylsökande. Innan vi kan åstadkomma detta och etablera vår egen syn på ett i deliberativt hänseende utökat medborgarskap, krävs emellertid till att börja med en förståelse för vad medborgarskapet egentligen innebär.

Inledningsvis kan konstateras att medborgarskap bör betraktas som ett dynamiskt begrepp, och således haft varierande innebörd genom historiens gång (jfr. Engwall, 1998: 8). Uttrycket användes redan under antiken, men var i många avseenden av annan karaktär än mer moderna definitioner. En klassisk avgränsning vad gäller kriterierna för medborgarstatus görs av Aristoteles, som menar att medborgaren måste vara man av känd härkomst, en patriark, en krigare samt ha människor som tjänar honom (Pocock, 1995: 31). Definitionen stämmer helt uppenbart inte överens med de uppfattningar som råder idag.

Det var dock framför allt i samband med uppkomsten av den moderna nationalstaten som dagens dominerande idéer tog form. I och med betoningen på nationalstaten ersattes lojaliteter till feodala herrar till lojalitet gentemot en territoriell stat (Linklater, 1998: 113). Vad som utmärker nationalstaten är att den baseras på en kombination av två olika fenomen, *stat* och *nation* vilka inte bör förväxlas. Det förstnämnda åsyftar å ena sidan en auktoritet med förmågan att garantera rättigheter eller att utkräva skyldigheter (jfr Fernandez, 2005: 95). Statsmedlemskapet kan baseras på antingen territorialitet, härstamning eller i blandform, och är betingat antingen genom födsel eller naturalisering (jfr Fernandez, 2005: 96). Nationen å andra sidan är inte formaliserad, utan är ett uttryck för upplevd samhörighet i form av gemensam kultur och historia i form av språk, ritualer, traditioner och symboler (jfr Fernandez, 2005: 97). Uppkomsten av

föreningen mellan stat och nation framstår dock främst som en historisk anomali baserad på en annan tids ideal.

Medborgarskapet betyder även olika för olika människor, inte minst i modern tid, beroende på den åsiktspluralism som förekommer. Anledningen är att medborgarskap bäst förstås som en social konstruktion baserad på värden och prioritering av dessa (Fernandez, 2005: 59). Delanty redogör för två i synnerhet etablerade synsätt, vilka ställer upp värden för medborgarskapet att innefatta. Dessa är liberalismen och kommunitarismen (Delanty, 2000: 9). Den förstnämnda sätter huvudfokus på rättigheter och skyldigheter, medan kommunitarismen prioriterar företrädesvis identitetsfrågor samt förespråkar medborgerligt deltagande (Delanty, 2000: 9, 19, 23).

Gemensamt för ovan nämnda åsiktsbildningar är en stark statscentrering, och är deterministiska såtillvida att en kraftig distinktion görs mellan medborgarna inom den egna staten och de som tillhör en annan. Det vore därmed inte ett helt orimligt påstående att medborgarskapet är skapat med främlingen som motsats (Fernandez, 2005: 58). En sådan uppdelning anses av olika forskare som omodern och förlegad (Fernandez, 2005: 121). Båda paradigmen presenterar en medborgarskapsmodell där den s.k. nationelle medborgaren är det enda tänkbara alternativet, eftersom de förutsätter en assimilering av minoriteter över tid (Fernandez, 2005: 98f).

Varför är då de äldre modellerna inte längre applicerbara på verkligheten? För det första har globaliseringen haft ett enormt genomslag på senare tid vars effekt bara förefaller eskalera (Delanty, 2000: 82). För det andra och givetvis av än högre relevans för den här uppsatsen har förekomsten av personers förflyttning, av mer eller mindre permanent karaktär, över nationella gränser tilltagit (Delanty, 2000: 83).¹⁰ Vad vi eftersträvar är normer som inte gör åtskillnader mellan asylsökande och medborgare, utan gäller för samtliga, även de som befinner sig på den traditionellt sett lägsta nivån av tilldelade rättigheter, d.v.s. asylsökande (jfr. Fernandez, 2005: 108).

5.2 Konstitutionell patriotism

Nu innebär dock inte liberalismen och kommunitarismens respektive begränsningar att samtliga dess idéer kan dömas ut som otillämpliga. Tvärtom utgör de fortfarande till stor del en rimlig bas för relevanta värden i en föränderlig värld, men som enhetliga lösningar för medborgarskapets innebörd menar vi att de är förlegade. I litteraturen kritiserar modellerna framför allt av globaliseringsforskare, vilket har lett till konstruktioner av olika s.k. postnationella modeller (avseende nationalstatens minskande betydelse) med syfte

¹⁰ En tredje process som kan ha väsentliga implikationer för medborgarskapet åtminstone för Sveriges del är EU-samarbetet och strävan efter gemensamma rättigheter m.m. Området ligger dock utanför det utvidgade medborgarskap som vi pläderar för.

att utvidga medborgarskapet. De två mest omtalade – kosmopolitiken och multikulturalismen bygger på liberalismen respektive en kombination av liberalism och kommunitarism (jfr Fernandez, 2005: 115f). Den modell som vi anser vara mest i linje med det deliberativa idealet är dock en tredje variant som är i synnerhet kosmopolitiskt influerad och utgör del av en större demokratiteori konstruerad av Habermas. Hans benämning av denna är konstitutionell patriotism (Delanty, 2000: 65, Habermas, 1994: 103ff). Fernandez kallar modellen för en variant av transnationalism (Fernandez, 2005: 130). Den konstitutionella patriotismen har, enligt oss, möjlighet att förse asylsökande med dels politiskt inflytande i egenskap av politisk jämlikhet, dels skydd mot majoritetsförtryck.

T.H. Marshalls, vars arbete i modern tid har kommit att utgöra utgångspunkt för övervägande delen medborgarskapsteoretiker, beskriver tre olika typer av rättigheter. Den första formen, civila rättigheter, omfattar exempelvis yttrandefrihet och andra rättigheter som är grundläggande för den personliga friheten. Den andra rättighetsformen, politiska rättigheter, innebär lika möjlighet att delta i det politiska maktutövandet. Den tredje typen, sociala rättigheter, behandlar det mått av välfärd som alla medborgare måste tillgodoseas i form av bostad, hälsa, utbildning m.m. (jfr. Delanty, 2000: 15f). Utmärkande för Habermas konstitutionella patriotism är en fokusering på den politiska dimensionen i Marshalls rättighetskategorisering, samt en betoning på politiska rättigheter som bas för medborgarskapet. Anledningen till detta är att enbart de civila och sociala rättigheterna inte anses tillräckliga för att trygga demokratin (Erman, 2004: 238). Det är de politiska deltagarrättigheterna som understryks, vilket förutsätter lojalitet (ömsesidighet) gentemot andra medborgare, men även en lojalitet gentemot det politiska¹¹, d.v.s. konstitutionen (Habermas, 1994: 126). Värdegrunden för att hålla ihop ett demos måste således vara av politisk art.¹² Enligt oss, sådan grundläggande eftersträvd egenskap hos demokratin, är som nämnts att den som påverkas av ett beslut själv måste ha inflytande över beslutsfattandet, och i en representativ demokrati därmed över beslutsfattarna. Människor utan nationstillhörighet är enligt vad vi tidigare redovisat kanske de som mest av alla behöver skydd för sina rättigheter, varför asylsökande borde, i egenskap av påverkansobjekt, ha medborgerliga kommunikationsmöjligheter och deltagarrättigheter oberoende av födelseort eller ursprung.

Den fundamentala dimensionen av integrationen i ett nytt samhälle borde därmed vara en acceptans av den demokratiska värdegrunden och författningen. De tre olika alternativa modeller av integration som hittills varit förhärskande lägger dock vikten på andra plan. Den första av dessa kallas ofta för ”smältdegeln”, vilken avser en assimilering av samtliga invandrare till en gemensam kulturell identitet, medan den andra, marginalisering, helt och hållet

¹¹ Med ömsesidighet gentemot andra medborgare menas att acceptera andras rättigheter utifrån ett accepterande av sina egna. Gentemot det politiska betyder det att acceptera överlämnande av makt från medborgare till stat, i utbyte mot vissa rättigheter.

¹² Fernandez anser i samma anda att det inte är tillräckligt att stödja medborgarskapet enbart på etniska eller juridiska grunder, utan det måste baseras på demokratiska värden som alla kan relatera till (Fernandez, 2005: 136f).

betraktar frågan som en angelägenhet för den privata sfären (Delanty, 2000:103f). Det tredje alternativet, pluralism, utgör multikulturalismens lösning på integrationsfrågan, och innebär ett offentligt erkännande av alla olika grupper som lever sida vid sida inom samma territoriella gränser (Delanty, 2000: 104). Lösningen är tänkt att erbjuda ett skydd mot majoritetskulturens förtryck (Delanty, 2000: 103f).

Habermas ser problem med samtliga dessa modeller (Habermas, 1994: 130f). ”Smältdegeln” problematiserar för det första inte majoritetsförtryck överhuvudtaget. Habermas menar att ”...[e]n påtvingad assimilation [till en dominerande kultur] inte är berättigad.” (Habermas, 1994: 131). Det måste helt enkelt finnas en personlig valmöjlighet vad gäller kulturell tillhörighet (jfr. Habermas, 1994: 130f), som bör återspeglas genom hela integrationsprocessen. Pluralismen försöker som sagt lösa just problemet med majoritetsförtryck genom att inkludera tidigare exkluderade grupper, men tar inte hänsyn till medborgarskapets gemenskapsskapande dimension. Metoden riskerar därför leda till ökad fragmentering och främlingskap mellan grupper, vilket resulterar i en mångfald av gruppmedborgarskap istället för ett övergripande (jfr Fernandez, 2005: 126). Det finns heller ingenting som säger att sådana perfekta grupptillhörigheter existerar (jfr Fernandez, 2005: 130), än mindre en anledning att låta dem få företräde framför de individuella rättigheterna (jfr. Habermas, 1994: 123).

Vem ska då garantera de asylsökande de rättigheter som diskuteras? För oss är det självklara svaret staten. Vi anser i likhet med Habermas att staten är den bästa garanten för individens rättigheter som i nuläget existerar, och den kan följaktligen inte avvecklas (Habermas, 1994).¹³ Vi menar därför att det är under statens omsorg som ojämlikheter i maktfördelning bäst kan överkommas och neutraliseras, vilket står i motsättning till multikulturalismens och kosmopolitikens uppfattning. Medan multikulturalismen förespråkar att det bästa skyddet för statslösa bör ta sig i uttryck i form av internationella rättighetskataloger, t.ex. FN:s mänskliga rättigheter som står över det nationella (Fernandez 2005: 125f, 127f), går Kosmopolitiken ännu längre, och söker avveckla statssuveräniteten helt och hållet eftersom gränser hindrar individen från att välja var denne vill bo (Fernandez, 2005: 120). Medborgarrollen blir enligt Carens i denna kraftigt liberala teori som en konsument på en gränslös marknad med ett minimum av skyldigheter (Fernandez, 2005: 122).¹⁴ Benhabib invänder att det innebär en alltför hög grad av frihet samt att detta förhållningssätt inte skapar gemenskaper (Ibid.). I slutändan blir följden att individer inte heller fostras till att vilja påverka eller utöva inflytande (Ibid.). En medborgarskapsnorm enbart grundad på liberala skyddande rättigheter ger således inte uttryck för den folksuveränitet och folkvilja vi eftersöker.

Ställningstagandet förhindrar emellertid inte att vi med stöd av det deliberativa idealet förespråkar en försvagad nationalstat. Tvärtom delar vi de övriga

¹³ Vi menar dock inte därmed att överstatliga samarbeten är dömda att misslyckas.

¹⁴ Fernandez hänvisar till Carens: 230-232

modellernas kritik av nationalstaten, men menar att det centrala ligger i att skilja stat och nation åt. Nationella medborgarskap är enligt Fernandez synonymt med ”exklusion och underordning”. Det grundlägger med andra ord ojämlikheter mellan grupper som saknar detta medborgarskap men som samtidigt står i beroendeförhållande till det (Fernandez, 2005: 137). Den konstitutionella staten förankrar sig å andra sidan inte på nationalstatligt vis i territoriella eller kulturella lojaliteter, medborgares identitet byggs och återskapas istället i utövandet av rättigheter (Habermas, 1995: 258). Habermas pekar på vikten av att samtliga invånare tar till sig den offentliga politiska kulturen, eftersom alla bör kunna identifiera sig med konstitutionen på lika villkor (Fernandez, 2005: 132). På så vis blir medborgarskapet mer än ett exkluderande maktmedel, och förutsättningarna för integration och ömsesidig gemenskap förbättras (jfr. Fernandez, 2005: 166).

Det bör avslutningsvis noteras att Fernandez tidigare nämnda skepsis inför en förening av det deliberativa idealet och konstitutionell patriotism leder honom till slutsatsen att detta förutsätter etniska gemenskapsdrag som inte existerar, varför nationella preferenser inte helt kan skiljas från medborgarskapet (Fernandez 2005: 133f). Fernandez nämner exempelvis språket som ett möjligt hinder. Vi anser dock att sådana hinder kan övervinnas, vilket vi argumenterat för mer ingående i samband med att diskursetikens första regeluppsättning¹⁵ behandlades. Nämnas kan också att olika övernationella, mer eller mindre deliberativa, diskussionsforum inom exempelvis EU kan betraktas som bevis för att språkhinder går att överkomma.¹⁶

5.3 Sammanfattning av kapitlet

Vi anser att ett försvagat förhållande mellan stat, nation och medborgarskap är en absolut nödvändighet. Vi förespråkar däremot inte att det statliga medborgarskapet som sådant bör avskaffas, utan ser snarare ett behov av ett utvidgande av dess rättighetsmässiga ramar, i första hand med avseende på de politiska rättigheterna. Utgångspunkten i det deliberativa idealet, med dess värden offentlighet, jämlikhet och ömsesidighet, gör att vi ser tilldelandet av kommunikativa politiska rättigheter som centralt för en fungerande demokrati. Vi ställer oss kritiska till att lojaliteten gentemot nationsfränder kan prioriteras framför lojaliteten gentemot medmänniskor, oavsett var i världen de har sitt ursprung. Vidare vilar ett besluts legitimitet på att alla som påverkas har möjligheten att ta del i beslutsprocessen, utan risk för att domineras av vare sig majoriteter eller andra maktförhållanden. Asylsökande påverkas potentiellt av de beslut som fattas i det samhälle de lever i, och riskerar att falla offer för majoritetsförtryck oavsett om de senare blir fullvärdiga medborgare eller ej. Sammantaget leder detta till att vi ser det som en självklarhet att även asylsökande

¹⁵ Den som handlar om just språk. Vidare diskussion om att överkomma språkliga hinder finns även i stycke 8.1.

¹⁶ Jacobsson och Vifells artikel i Premfors & Roth behandlar deliberation i EU

ges möjligheten att genom den deliberativa processen påverka sin och samhällets situation och utveckling. Däremot ämnar vi inte gå så långt att vi tar ställning för en eventuellt utvidgad rösträtt.

6 Deliberationens former

Reglerna i kapitel 5 anger vad som krävs av deltagaren för att ett samtal ska vara deliberativt, men de ställer även en del frågor som handlar om vilka rumsliga och tidsmässiga ramar som finns för deliberativa samtal. Det här kapitlet går därför ut på att fastställa var, när och hur länge deliberation kan sägas pågå.

6.1 Var, när och hur länge?

Påståendet att alla ska ha lika möjlighet att delta i samtal är enkelt men även diffust. Vad som egentligen avses är att alla ska beredas lika tillgång till arenor där människor träffas och pratar (jfr. Theodorsson, 2004: 42). Vi menar att det förutom samtalsarenor även måste finnas tillgång till arenor för information. Sundström hävdar att individers möjlighet och vilja att deliberera ökar avsevärt då relevant information finns tillgänglig (Sundström, 2001: 144).¹⁷ Det handlar om information om vad som diskuterats tidigare, vilka som tagit del av informationen och vad som beslutats till följd av deliberationsprocessen. Givetvis kan en samtalsarena även vara en informationsarena och tvärtom. Annika Theodorsson gör en uppdelning i dels formella och informella arenor, dels rumsliga och icke-rumsliga arenor och menar att det inte finns någon anledning att utesluta att samtal i informella icke-rumsliga miljöer skulle vara deliberativa (Theodorsson, 2004: 43f). Arenor kan därmed vara allting från ett planerat sammanträde till ett chattrum på Internet. Räftegård menar å andra sidan att enbart sådana samtal som har karaktären av ett möte kan sägas vara deliberativa (jfr. Räftegård, 1998: 110, 219ff). Att uppfatta det så snävt blir enligt oss problematiskt eftersom vi inte tror att argumenten, dess ursprung och utveckling kan isoleras till möten som uppfyller vissa formalitetskriterier.

Som nämnts är det slutgiltiga målet för deliberativa samtal att nå samförstånd, men samtidigt betonas hela tiden vikten av att ifrågasätta beslut och auktoriteter, vilket kan te sig en aning paradoxalt.¹⁸ Enligt Chambers menar Habermas att deliberativa samtal är ständigt pågående processer vars beslut alltid kan ifrågasättas (Chambers, 1996: 169).¹⁹ Deliberativa samtal kan därför betraktas som ett nätverk av olika diskussioner som vävs samman, och i vilka argumenten förändras och samförstånd möjliggörs (Ibid.). De samtal som då äger rum och som

¹⁷ Barber gör samma iakttagelse vad gäller deliberation på Internet.

¹⁸ För en längre diskussion se Chambers, 1996: 157ff

¹⁹ Chambers och Habermas talar dock om diskurser, vilket vi tar oss friheten att översätta till deliberativa samtal.

vävs in i deliberationen kan vara av olika deliberativ kvalitet (jfr. Theodorsson, 2004: 44). Det är genom att betrakta deliberativa samtal på det här viset som den ideala samtalssituationen kan förstås och närmas, snarare än i enskilda samtal (Ibid.).²⁰ Även om den idealiska samtalssituationen kan sättas ur spel och maktrelationer kan finnas i enskilda samtal så finns det med en processsyn på deliberationen alltid möjlighet att överbrygga sådana ojämlikheter. Enligt Chambers ökar även chansen för samförstånd på detta vis, eftersom enskilda samtal sällan har särskilt stor inverkan på individer eller deras argument, medan det däremot mellan samtal finns tillfälle att ta till sig och reflektera över giltigheten och riktigheten i andras argument (Chambers, 1996: 170).²¹

Av denna tidsdimensionella modifiering följer en svårighet att avgränsa innebörden av en arena. Det behöver dock inte betyda att det skulle vara meningslöst eller omöjligt att göra avgränsningar. Ett sådant resonemang skulle även kunna leda till påståenden om att arenor inte behöver tillfördes eftersom deliberationen löser sig själv. Resonemanget ovan innebär att vi anser det finnas ett egenvärde i att upprepa de deliberativa samtalen (jfr. Theodorsson, 2004: 44). Visst går det att tänka sig att även upprepning kan ske *ad-hoc* mässigt men kontinuiteten går endast att säkerställa genom att arenor för deliberativa samtal görs tillgängliga. Det kan därför inte enbart vara fråga om samkvämstilldragelser, även om deliberativa samtal kan förekomma även i sådana sammanhang.²² Termen arena kan te sig en aning missvisande, när hela samhället kan sägas vara en enda stor arena för deliberativa samtal. Att tala om samtalsarenor kan föra tankarna till en slags representativa rådslag, vilket vi emellertid inte avser. Mer korrekt skulle det möjligtvis vara att tala om kommunikationskanaler. Kommunikationskanaler ska finnas från medborgare till andra medborgare, till pre-citizens och till representanter samt byråkrater, som ibland kan svara i representantens ställe (jfr. Sundström, 2001: 174ff, 147). Vi ämnar behandla arenor och kommunikationskanaler integrerat eftersom det, enligt oss, inte går att dra en tydlig gräns dem emellan. På så vis blir kontinuiteten mer greppbar.

Det räcker emellertid inte att arenor och kommunikationskanaler *de facto* finns och att de är öppna för att de ska räknas som tillgänglig. Enligt Theodorsson går det att skilja mellan formell och reell tillgång till arenor (Theodorsson, 2004: 44). Formell tillgång betyder att individen har vetskap om arenan och förekomsten av en sammankomst, reell betyder å andra sidan att det faktiskt är möjligt för individen att delta i de samtal som förs på arenan (Ibid.). Det ska helt enkelt krävas ett minimum av ansträngning att ta del av dem. Inget annat än reell tillgång är för oss acceptabelt. Att höja sannolikheten för asylsökandes möjlighet till reell tillgång till samtalsarenor och kommunikationskanaler innebär tolk- och

²⁰ Theodorsson menar till och med att det i de enskilda samtalen finns ett positivt samband mellan samtalens längd och dess deliberativa kvalitet, eftersom alla frågor och aspekter av dessa då kan behandlas (Theodorsson, 2004: 50f).

²¹ Barber menar i samma anda att deliberation är en långdragen process som kräver tid för eftertanke (Foreward).

²² Theodorsson menar faktiskt att tillgången på informella arenor verkar påverka de strukturerade mötenas karaktär. Alltså ju fler informella arenor och samtal, desto mer deliberativa blir samtalen på de formella mötena. För ytterligare fördjupning, se Theodorsson, 2003.

översättningshjälp. Likadant är det, menar vi, med informationsarenor. De samtalsregler som vi presenterat ovan förväntas som bekant leda till en idealisk samtalsdiskussion, i vilken en reell tillgång för alla samtalsdeltagare skulle vara möjlig. Men människor har förstås inte en medfödd förmåga att samtala deliberativt.²³ Frågan som uppkommer handlar därmed om hur individer kan förmås agera deliberativt. Som vi ser det finns det två vägar att gå, antingen utbildas människor i deliberation eller så utformas arenorna så att deliberation kan säkerställas.

6.2 Arenautformning och utbildning

Enligt Barber ökar graden av deliberation på Internet om vissa mått vidtas, exempelvis minskad anonymitet, resultatuppföljning, tidsbestämda diskussioner och, som tidigare nämnts, lättillgänglig information (Barber: 11). Barbers riktlinjer går dock till stor del ut på att motverka de negativa verkningar som vissa av Internets inneboende egenskaper har på deliberationsprocessen.²⁴ Till viss del handlar ju våra ställningstaganden angående arenor just om hur institutioner ska utformas för att deliberation ska kunna närmast. Nyinstitutionell forskning har dock visat att utfallet vid institutionsutformning inte alltid blir det väntade (Johansson, 2002: 89). Vi menar därför att det finns anledning att till viss del beakta hur arenor och processer utformas men att det inte är en tillräcklig försäkran om att individer kommer att uppträda kommunikativt och deliberera.

Det finns nämligen en poäng, nej en nödvändighet, i att tillförse även utbildning i deliberationens grunder för presumtiva samtalsdeltagare. Enligt Englund ser de flesta av den deliberativa demokratins anhängare sådan utbildning som en självklarhet (Englund, 2004: 61). I undervisningen kan då ingå övning i deliberation, exempelvis genom samtal som hämtar uppslag från samhället utanför (jfr. Englund, 2004: 62). Undervisning värdlandets parlamentariska och byråkratiska system samt undervisning och information om de arenor och påverkansmöjligheter som finns tillgängliga behövs också. Givetvis skulle alla landets medborgare behöva sådan utbildning, men det faller utanför ramen för den här uppsatsen.²⁵

²³ Vissa möjligtvis mer så än andra.

²⁴ Exempel på sådana Internets anti-deliberativa karakteristika är överdriven hastighet och anonymitet, vilka motverkar eftertanke respektive hövligt uppträdande.

²⁵ Englund drar i sitt resonemang linjer från Habermas resonemang om politisk autonomi och menar att skolan är en naturlig del i förverkligandet därav. Detta eftersom skolan är kollektiv, vilket Englund menar är en förutsättning för autonomi.

6.3 Va, Ingen sammanfattning av kapitlet???

Lugn. bara lugn, inledningen på följande kapitel ger en sammanfattning av vad vi hittills slutit oss till.

7 Från teori till verklighet

Nu har vi alltså förtydligat och anpassat den ideala samtalsituationen till vår uppgift samt slagit fast vilka rumsliga samt tidsmässiga parametrar som bör efterlevas. Dessutom har vi understrukit vikten av adekvat utbildning i deliberationens grunder genom inslag av deliberativ övning. Vi har även redogjort för en anpassad syn på medborgarskapsbegreppet, med försvagad nationalitetsbetoning. Därmed förutsätter vi utrymme för asylsökande att utnyttja sina politiska rättigheter genom att ta aktiv del i det politiska beslutsfattandet genom tillträde till deliberationsprocessen. Vi menar därtill att det är fastslaget att staten har det yttersta ansvaret för skyddet av fullvärdiga medborgares såväl som asylsökandes politiska rättigheter. Vi har även förklarat innebörden av en arena eller kommunikationskanal, samt modifierat tidsaspekten så att ett deliberativt samtal kan ses som ständigt pågående över tiden, oberoende av rumsliga och resursframkallade begränsningar. Givet vad vi hittills kommit fram till behöver vi nu konkretisera vad som krävs av staten för att kravet på asylsökandes möjlighet till deltagande i beslutsprocessen kan anses förverkligat. Vi utgår hela tiden från föresatsen att samma krav på påverkansmöjlighet gäller för statens redan fullvärdiga medborgare, men menar att de asylsökandes situation kräver att något annorlunda mått och steg vidtas.

7.1 Vad krävs av staten?

7.1.1 Tolkhjälp

Det är förstås en förutsättning att alla deltagare i ett samtal förstår varandra och kan göra sig förstådda. Att alla deltagare i det deliberativa samtalet ska tala samma språk har vi redan ifrågasatt och modifierat, frågan är bara vad det leder till. Eftersom det inte går att säga hur snabbt enskilda individer kommer att lära sig ett nytt språk, verkar det för oss rimligt att invandrare istället till en början ges hjälp att ta del i deliberativa samtal, exempelvis genom att det finns tillgång till tolk. Men det är inte rimligt att förutsätta att det vid alla mellanmänniska kontakter ska finnas tolk tillgänglig. Tolk blir det alltså främst tal om vid formella kontakter och då i första hand i kontakten mellan asylsökande och representanter respektive byråkrater. Om vi dessutom tror på Chambers uttalande om samtal som grunden för ett tryggt liv och utgår ifrån att de flesta människor hellre lever tryggt än osäkert, blir följden ett starkt incitament till inläring av det nya landets språk

eftersom social samverkan förenklas. Vi kommer därför att leta efter tecken på att staten tillfredsställer dessa krav genom att titta på möjlighet till att få tolkhjälp.

7.1.2 Översatt samhällsinformation

Eftersom det är helt grundläggande att deltagaren har vetskap om vad som diskuteras är det rimligt att kontrollera ifall olika myndigheter översätter information om sin verksamhet och åtaganden samt de lagar och regler som omger dem. Begreppsförklaringar är i det här fallet högst aktuellt liksom att tidigare frågor och svar samt inlägg i den offentliga debatten också ska finnas tillgängligt. Mycket av denna basala information finns tillgänglig på Internet, varför vi kommer att inkludera kontroll av myndigheters hemsidor anpassning till asylsökande. Det här kopplar väl an till att det deliberativa samtalet ska ses som över tiden löpande och ständigt pågående.

7.1.3 Arenor och kommunikationskanaler

Men att det finns information och eventuell tolkhjälp betyder inte att idealet är uppfyllt, utan innebär endast undanröjandet av ett hinder. Vår teoretiska diskussion har även klargjort att det måste finnas en reell tillgång till de formella och informella arenor där deliberativa samtal äger rum. Att kontrollera tillgången på formella arenor innebär att vi söker efter möten som har till syfte att diskutera och komma fram till lösningar på uppkomna problem samt om arenorna är offentliga och kända. Vi kommer alltså att försöka utröna om deliberation verkligen möjliggörs på dessa arenor. Informella arenor är som bekant även de av vikt, eftersom argument kan slipas och samförstånd kan närmas också på dessa. Tillgången till informella arenor som skolor, arbetsplatser, fritidsaktiviteter och liknande kommer därför också att undersökas. Arenorna måste vara tillgängliga för asylsökande men även för svenska medborgare för att deliberationen ska vara meningsfull för att frångå riskerna för majoritetsförtryck och skapa verklig möjlighet till påverkan. Det handlar dock som nämnts inte enbart om arrangerade stormöten, utan hela samhället kan ses som en enda stor arena, varför andra kontaktformer är aktuella att undersöka. Det måste alltså finnas kontinuerliga kommunikationskanaler för kontakter såväl med andra pre-citizens, medborgare som med representanter och byråkrater.

7.1.4 Språkutbildning och deliberativ övning

Eftersom vi anser att det finns ett gott incitament till inläring av det nya landets språk kommer vi även att undersöka vad det finns för utbildningsmöjligheter i det

svenska språket. Att utbilda i värdlandets kultur och historia ser vi som grundlöst, givet de antaganden vi presenterat om en medborgarskapsmodell med politisk i stället för nationalnostalgisk betoning.²⁶ Reell tillgång till arenor betyder även att berörda vet om existensen av dessa arenor samt att de som vill har möjlighet att delta. Vi har tidigare konstaterat att deliberationen kan utsättas för omedvetna störningar om individerna som antas delta i samtalen inte vet vad som förväntas av dem i fråga om kommunikativt handlande. Således finner vi det nödvändigt med utbildning i deliberationens och diskursetikens grunder. Att inrätta speciella skolor enbart med syftet att utbilda i deliberativ demokrati tror vi inte är vare sig önskvärt eller nödvändigt. Däremot är det fullt rimligt att förutsätta att de skolor som finns även inkluderar moment av deliberativ övning eller inhämtande av diskussionsunderlag från det omgivande samhället, såsom Englund förespråkar inom skolväsendet i stort (Englund, 2004: 61f). Vi kommer därmed att undersöka om sådana inslag finns i den eventuella svenskutbildning som nämnts tidigare i denna operationalisering. Vi ser dock ingen anledning till att begränsa oss enbart till denna möjliga deliberationsutbildning utan kommer att söka efter tecken på deliberativ övning även på andra håll.

7.2 Hur kontrollera?

Som nämntes i metoden kommer vi att utgå från intervjun med Marie Bengtsson från migrationsverket i vårt sökande efter svar. Bengtssons tips och uppslag leder oss till olika källor vars uppgifter vi helt enkelt har för avsikt att jämföra med de premisser vårt ideal kräver uppfyllda. Vi kommer alltså att kontrollera de asylsökandes tillgång till tolkhjälp, översatt samhällsinformation, arenor eller kommunikationskanaler, svenskutbildning och utbildning i deliberationens grunder, samt om utformningen av dessa möter de krav som vårt ideal förespråkar. Ju fler delar av idealet som kan anses uppfyllda, desto närmare idealet är statens alternativ.

²⁶ Möjligtvis hade det varit önskvärt med en mer grundlig och saklig utbildning i alla människors kulturella ursprung, men vi anser än en gång att det faller utanför den aktuella ansatsen.

8 Det av staten erbjudna alternativet

8.1 Tolkhjälp

8.1.1 Grundläggande bestämmelser

Enligt svensk lagstiftning förekommer inga krav på att varken asylsökande, invandrare med uppehållstillstånd eller ens medborgare måste lära sig det svenska språket. Tolkhjälp är därmed en rättighet som gäller oberoende av hur länge en individ vistats i Sverige. Marie Bengtsson säger att så länge det finns ett behov av översättning ska det också erbjudas av staten (intervju). Myndigheternas skyldighet att använda tolk vid behov regleras i nuläget av ett antal lagar och förordningar som inte alla står i nära relation till varandra, ett faktum som ger till följd att området beskrivs som ”svåröverskådligt” av Integrationsverket (Integrationsverket, 1999: 49). Lagarna och förordningarna ifråga är ”...förvaltningslagen, rättegångsbalken, förvaltningsprocesslagen, lag om tystnadsplikt för vissa tolkar och översättare och förordning om auktorisation av tolkar och översättare”(Integrationsverket, 1999: 49). För vårt vidkommande är förvaltningslagen den mest väsentliga då denna är avsedd att tillföra alla människor ”...likvärdiga möjligheter till kommunikation när de kommer i kontakt med myndigheter och andra instanser.” (Integrationsverket, 1999: 49). Förvaltningslagens § 8 lyder:

”När en myndighet har att göra med någon som inte behärskar svenska språket eller är allvarligt hörsel- eller talskadad, bör myndigheten vid behov anlita tolk”

Integrationsverket tar fasta på dess vaga definition, och hävdar att denna kan tydas på olika sätt (Integrationsverket, 1999: 47). Uttrycken ”bör” och ”vid behov” skapar otydlighet huruvida lagens kan anses som tvingande eller ej samt i vilka situationer som lämpligen tolk ska användas (Integrationsverket, 1999: 47). Vi kan bara instämma i detta påstående, och konstatera att lagens formulering ger upphov till skilda tolkningar vid tillämpningen.

8.1.2 Statens brukande av tolk

Myndigheter har i allmänhet inte tolkar anställda hos sig, utan anlitar istället tolk genom tolkförmedlingar som de slutit avtal med. (Integrationsverket, 1999: 7, 29). Staten står således inte för totalkostnaden av tolkningsverksamheten. Migrationsverket använder sig av tolk i princip alla situationer vid planerade möten med asylsökande utom när det gäller vissa enklare praktiska frågor (intervju). Majoriteten av Migrationsverkets enheter använder sig alltid av tolk vid de asylsökandes "...första besök, vid delgivning av negativa beslut och vid asylutredningar om vederbörande anser sig behöva det" (Integrationsverket, 1999: 29). Bengtsson bekräftar att det vid behov utan undantag finns utomstående tolk närvarande (intervju).

Vid oväntade besök saknas det emellertid av ekonomiska skäl beredskap (intervju). I första hand nyttjas då personalens kunskaper och i andra hand en medföljande anhörig till den sökande, även barn (Integrationsverket, 1999: 29). Integrationsverket förhåller sig kritiskt till att någon av dessa grupper kan ersätta professionella tolkar, och utesluter helt deras hjälp i ärenden av betydelse såvida den anställde inte har tolkutbildning (Integrationsverket, 1999: 49). I annat fall saknar den anställde eller den anhörige bl.a. tystnadsplikt, vilket kan "...innebära en kränkning av den enskildes integritet..." (Ibid.). Den asylsökande riskerar dessutom att hamna i ett beroendeförhållande till den anhörige. Särskilt vänder sig Integrationsverket kraftigt mot barn som tolkar på grunden att de inte bör erläggas ett sådant stort ansvar (Ibid.). Bengtsson betonar dock att åtminstone hennes enhet endast tar hjälp av oprofessionell tolkning i "småärenden" som inte utgör en fara för den enskildes integritet. Hon tar som exempel ett fall med en gammal dam som behöver pengar till nya glasögon, där någon på plats av en slump talar samma språk och kan göra damen förstådd (intervju). I vissa fall tillämpas även telefontolkning, då enbart vid enklare ärenden som att ha ut grundläggande uppgifter (intervju). I situationer med högre krav på rättssäkerhet, exempelvis vid asylutredningar används aldrig telefontolkning (Integrationsverket, 1999: 29).

Vad gäller övriga myndigheter förefaller av enkätundersökningen att döma användandet av tolkar inte lika frekvent. Majoriteten av myndigheterna hävdar dock att tolk alltid utnyttjas vid förbokade besök, och då i synnerhet i samband med viktigare ärenden. Vid spontana besök nyttjas liksom hos Migrationsverket först och främst eventuell språkkunnig personal, och därefter medföljande anhöriga, vilket de tolkbehövande bekräftar hör till vanligheterna. Barn nyttjas även här, vilket är särskilt vanligt i skolorna (Integrationsverket, 1999: 49f). Tolkarnas intresseorganisationer påstår vidare att behovet av tolk ofta ifrågasätts av myndigheterna (Integrationsverket, 1999: 44), och får medhåll av Invandrarnas riksförbund (Integrationsverket, 1999: 42). Det förekommer ofta enligt dessa, att tolksökande uppmanas att inte bruka sin rätt till användning tolk, på grunder som exempelvis tiden de har vistats i Sverige, eller att en anhörig/bekant kan utföra tolkningen åt dem (Integrationsverket, 1999: 42, 44). Kritiken från flera olika håll tyder på att det också verkar föreligga en viss skepsis hos många myndigheter vad

gäller tolkhjälpens relevans, vilket som synes kan sätta hinder för de asylsökandes kommunikativa förutsättningar.

8.1.3 Kvalitet på tolkningen

”För att tolkservicen över huvud taget ska vara meningsfull, krävs att tolkningen är rättssäker och språkligt och tekniskt korrekt. Det förutsätter, i sin tur, att de tolkar som anlitas har en relevant kompetens för yrket” (Integrationsverket, 1999: 47). I propositionen 1985/86:80 finns krav på myndigheterna att vid anlitan av tolk kontrollera att ”...tolken är kvalificerad nog och i övrigt lämplig för uppgiften” och att en auktoriserad tolk följaktligen bör användas. Auktorisationen innebär en standardisering i form ett godkännande av Kammarkollegiet (och regleras i förordningen (1975:689) om auktorisation av tolkar och översättare) avseende tolkens språkkunskaper och lämplighet i övrigt bemärkelse för tolkyrket, något som myndigheternas personal rimligtvis inte kan mäta i lika hög grad (Integrationsverket, 1999: 13f).

De flesta av migrationsverkets enheter ställer krav på tolkens kompetens vid delgivning av viktiga myndighetsbeslut eller liknande. Kontroll sker även ”...via upphandling då man oftast begär auktoriserad tolk” (Integrationsverket, 1999: 29), vilket Marie Bengtsson bekräftar. Under själva tolkningen försäkras sig Migrationsverkets anställda, enligt Bengtsson, om att den asylsökande kan kommunicera på ett tillfredsställande sätt genom att före och efter mötet ställa formella frågor om vederbörande förstår/förstått tolken bra. I övrigt försäkras man sig om tolkens kompetens endast genom tolkförmedlingens bedömning (Integrationsverket, 1999: 29). Bengtsson anser att detta inte borde utgöra något problem eftersom hon menar att det rör sig om yrkesmänniskor med formell tolkutbildning. Hon påpekar vidare att erfarenheterna ofta spelar in som faktorer, varför tolkar som skött sig bra företrädesvis anlitas igen, medan sämre får färre uppdrag och att det vid brister rapporteras till förmedlingarna (intervju). Slutligen måste konstateras att Migrationsverket betraktar det som en självklarhet att tolkningen sker på den asylsökandes modersmål. Enda undantaget ges när ingen tolk med de rätta språkkunskaperna står att finna (Integrationsverket, 1999: 33), vilket ju underlättar för den ideala samtalsituationen. Sammantaget verkar tolkningen hos migrationsverket hålla en acceptabel nivå, särskilt beroende på det faktum att auktoriserade tolkar föredras. Vi hade dock gärna sett en bättre intern kontroll av tolkens kompetens än att överlämna denna faktor till utomstående.

I övriga myndigheters avtal finns kompetenskrav specificerade endast i vissa. En del myndigheter förutsätter helt enkelt att tolkförmedlingarna har vissa kompetenskrav och överlämnar därmed bedömningen av kompetens till dessa (Integrationsverket, 1999: 31, 52). Detta ger upphov till en viss oro vad gäller tolkarnas kompetens, då minimikraven hos de flesta förmedlingar endast är att de har genomgått grundutbildning för tolkar (Integrationsverket, 1999: 10). Kriterierna varierar kraftigt och håller sällan Kammarkollegiets höga standard (Integrationsverket, 1999: 50). Icke-tvingande lagar i kombination med

myndigheternas besparingsfilosofi leder enligt tolkarnas intresseorganisationer till att myndigheterna har en benägenhet att tillämpa det billigaste alternativet och därmed låter kostnaderna styra tolkanvändandet (Integrationsverket, 1999: 39,44), vilket ter sig helt orimligt. Marknaden ska inte få styra tolkningen och sänka dess standard. Olika aktörer har dessutom adresserat frågan om tillsyn av tolkhjälp och ifrågasatt den brist av en oberoende tillsynsenhet som föreligger (Integrationsverket, 1999: 10, 30, 45). Vi, liksom Integrationsverket själva drar av detta slutsatsen att insynen i tolkverksamheten är bristfällig och påverkar tolkkvaliteten negativt (Integrationsverket, 1999: 50).

8.2 Samhällsinformation

Vi anser som bekant att idealet närmas om det finns grundläggande samhällsinformation översatt till de asylsökandes hemspråk. Marie Bengtsson menar att sådan förmodligen inte förekommer i alltför stor utsträckning, men hänvisar till migrationsverkets hemsida där ett urval av informationen från den svenska versionen av hemsidan finns översatt till olika språk (intervju). På migrationsverket fann vi informationsfoldrar på 16 sidor om asylprocessen översatt till 12 olika språk. Informationen i dessa berör dock enbart frågor såsom rättigheter och möjligheter för de asylsökande under asylprocessen, och går inte in på det svenska samhället och dess välfärdssystem (jfr. Seeking asylum in Sweden). Liknande information om sina skyldigheter och rättigheter i Sverige erhåller de asylsökande vid ett introduktionstillfälle i samband med ankomsten (Intervju). Även här åberopar Bengtsson den pedagogiska poäng som det innebär att inte introducera hela samhället förrän personer fått uppehållstillstånd.

Vi fann vidare de två broschyrerna *Introduktion och bostadsorter* samt *Fördjupningsmaterial till Introduktion och bostadsorter*, vilka båda riktar sig till asylsökande m.fl. I dessa står information om det svenska samhället i stort, exempelvis om boende, arbetsmarknad, utbildningsväsende, barn- och äldreomsorg samt möjligheten att starta eget. Just sådan information som vi alltså efterfrågat, och riktad direkt till asylsökande. Problemet är bara att broschyrerna endast finns tillgängliga på svenska. Dock står att läsa i pärmen till den ena broschyren²⁷ att "...[m]aterialet finns översatt till fler språk", samt en uppmaning att söka på integrationsverkets hemsida efter dessa översättningar. Vi har gjort detta men inte funnit de översatta versionerna och kan därför inte redovisa på hur många språk de finns tillgängliga förutom svenska.

Eftersom vi är intresserade av att finna en totalbild av vilken information som finns tillgänglig för asylsökande har vi inkluderat en undersökning av 92 svenska myndigheters²⁸ hemsidor. Av dessa var det endast tio procent som hade information på annat språk än svenska (www.liu.se). Det vanligast förekommande

²⁷ Fördjupning till introduktion och bostadsorter

²⁸ Även statliga bolag och offentliga organ ingår i studien

språkalternativet var engelska, vilket det fanns översättningar till på 93 procent av hemsidorna (www.liu.se). Totalt fanns information översatt till 28 olika språk. Informationen som fanns översatt var dock av varierande kvalitet och utgjorde ofta endast ett urval av den information som fanns tillgänglig på hemsidan. Ett fåtal av hemsidorna, däribland migrationsverkets, erbjöd en i stort sett en engelsk version av den ursprungliga sidan (www.liu.se). De språkalternativ som fanns var dock i de allra flesta fall lättfunna. Vid kontroll 2006 har vi funnit att migrationsverket erbjuder information på tretton olika språk förutom svenska och engelska (jfr. Migrationsverket.se). Trots att undersökningen utgår ifrån att lättförstådd svenska är att föredra, kommer den fram till att tillgången av information för invandrare är bristfällig (jfr. www.liu.se). I undersökningen ges en del olika förklaringar till att det ser ut som det gör, bland annat nämns det faktum att översatt informationsmaterial är dyrt att framställa, kvalitetssäkra och underhålla (jfr. www.liu.se). Vidare framkommer att endast en myndighet ser invandrare, och därmed även asylsökande, som en målgrupp för informationen på myndighetens hemsida (www.liu.se). Denna myndighet är förstås migrationsverket. Dock anger sex myndigheter att invandrare fanns med i utvärderingsprocessen då hemsidorna utformades (www.liu.se).

8.3 Arenor och kommunikationskanaler

8.3.1 Med medborgare

Formella arenor eller kommunikationskanaler för asylsökande är svårfunna. Enligt Marie Bengtsson finns inga sådana i statens regi, åtminstone inte från asylsökande till medborgare eller representanter. En möjlighet skulle kunna vara de frivilligorganisationer och sammanslutningar av landsmän som Bengtsson nämner, som på olika sätt tar kontakt med asylsökande och andra invandrare. Detta skulle i så fall möjligtvis kunna vara en kommunikationskanal till medborgare, men den är ju inte i statens regi och ger ingen garanti för kontinuitet eller att alla asylsökande har lika möjlighet att ta del av den. Att deliberativa samtal skulle äga rum här är förstås omöjligt för oss att säga, eller kontrollera. Noterbart är dock att Marie Bengtsson berättar att frivilligorganisationer har schemalagda besök hos de asylsökande som sitter i förvar och alltså kan misstänkas avvika eller begå brott (intervju).

8.3.2 Med representanter

Till representanter finns inga som helst formaliserade kontaktmöjligheter. Givetvis är det var man och kvinnas möjlighet att själv skriva till eller på annat sätt kontakta riksdagsledamöter, vilket även Bengtsson påpekar, men ser här möjliga problem då det kommer till språkliga hinder. En möjlighet skulle här kunna vara att migrationsverket gjorde uppföljningar i likhet med skolans kursutvärderingar. Dessa uppföljningar skulle kunna handla om, asylprocessen och andra frågor som kan tänkas dyka upp, vilket sedan kunde redovisas till riksdag och regering. Liknande uppföljningar har gjorts av migrationsverket, då det gäller uppföljning av mottagandet av nyanlända flyktingar i kommunerna. Migrationsverket, som ansvarar för asylsökande har dock inte företagit sådan verksamhet (Bengtsson). Bengtsson nämner dock att det förekommit diskussioner om sådana utvärderingar, främst vad gäller asylprocessen men att olika metodologiska problem satt stopp för det. Överlag tror dock Marie Bengtsson att asylsökande har ganska litet intresse att delta politiskt innan de fått besked om uppehållstillstånd, med tanke på den psykiska press och ovisshet som flykt, asylprocess och annat kan skapa (intervju).

8.3.3 Med pre-citizens

Till andra pre-citizens existerar dock vissa möjliga kommunikationskanaler som staten tillförser. Marie Bengtsson nämner den organiserade verksamheten som en möjlighet (intervju). För att få ut sin dagersättning ska alla asylsökande som inte har giltigt förfall delta i femton timmars organiserad verksamhet (Migrationsverket, 2004: 25). Sådan organiserad verksamhet ska vara meningsfull för deltagaren och kan till exempel gå ut på fastighetskötsel, snickeri, kurser i datoranvändande, praktikplatser eller liknande (Migrationsverket, 2004: 25). I den organiserade verksamheten finns förstås även möjlighet till kontakt med medborgare, i form av de lärare eller handledare som finns här. Den organiserade verksamheten är menad att ge en god introduktion till det svenska samhället, eller förberedelser för återvändande (Migrationsverket, 2004: 26). Marie Bengtsson ger en liknande bild, men är skeptisk till i vilken utsträckning det svenska samhället kan introduceras inom ramarna för den organiserade verksamheten, främst handlar det enligt henne om kontakter med andra asylsökande (intervju). Om asylärendet väntas ta mer än fyra månader finns även en möjlighet för den asylsökande att ta ett vanligt jobb, under villkor att arbetets varaktighet är längre än tre månader (www.migrationsverket.se). Även här ställer sig Bengtsson skeptisk och menar att det är ytterst få som får något arbete, och om de får det är det ofta hos någon bekant eller släkting (intervju). Inom ramarna för den organiserade verksamheten erbjuds även de asylsökande att lära sig svenska genom sfi (Svenska För Invandrare) vilket vi har anledning att återkomma till. Marie Bengtsson berättade dock att graden av i den organiserade verksamheten är ganska liten. Det här bekräftas även av att det i november 2004 var 8454 personer (Migrationsverket, 2004: 26), av totalt 23161 asylsökande samma år (www.scb.se), som deltog i

någon form av organiserad verksamhet. Även boendet kan ses som en sorts informell kommunikationskanal menar Bengtsson (intervju). Asylsökande som kommer till Sverige kan antingen bo i ett av migrationsverket ordnat förläggingsboende, som oftast består av en hyreslägenhet, eller i eget ordnat boende, exempelvis hos vänner eller släktingar (intervju). Lägenheterna kan vara delade, även då det rör sig om familjer (www.migrationsverket.se), vilket skulle innebära att en del informella kontakter med andra asylsökande kan uppkomma även här. Det här är dock inte ett av staten uttalat syfte (intervju).

8.3.4 Med byråkrater

Asylsökande har även en form av arena eller direkt kommunikationskanal med byråkrater, i alla fall på migrationsverket, som är tänkt att fungera som en samlande myndighet för de asylsökande (intervju), eller som det står på verkets hemsida: ”Migrationsverket är inte bara en länk i migrationskedjan – vårt jobb är också att hålla ihop den.” (www.migrationsverket.se). Hos migrationsverket har de asylsökande, i dagsläget, månatliga kontakter med handläggare för att styrka sin närvaro i landet och kunna kvittera ut sin dagersättning (intervju). Dessutom förekommer såklart även kontakter då asylärendet ska behandlas, och då de asylsökande behöver hjälp eller vägledning i uppkomna situationer (intervju). Någon uppföljning av dessa kontakter förekommer som nämnts inte. Andra kontakter med tjänstemän i den svenska förvaltning är ytterst begränsade och Marie Bengtsson menar att det på sin höjd är menat att sträcka sig till kontakten med landsting och läkare samt möjligtvis polisen (intervju). De myndigheter som nämns på verkets hemsida som möjligt berörda av migrationsverkets arbete är just polisen, svenska ambassader och konsulat, integrationsverket och utlänningsnämnden (www.migrationsverket.se).²⁹ Även efter asylärendet förmedlar migrationsverket kontakten mellan asylsökande och arbetsförmedling, om den asylsökande har möjlighet att försörja sig själv (Migrationsverket, 2004: 27). Bengtsson menar att det finns en pedagogisk poäng med att inte introducera hela det svenska välfärdssystemet och dess förvaltning innan asylsökande fått uppehållstillstånd och anger denna som en del av anledningen till bristen på kommunikationskanaler mellan asylsökande och byråkrater (intervju).

²⁹ Här nämns även frivilligorganisationer, men då handlar det om personer som har fått uppehållstillstånd eller som vill återvända till hemlandet.

8.4 Svenskundervisning och deliberativ övning

8.4.1 Grundläggande bestämmelser

Skollagen kapitel 13 reglerar svenskundervisning för invandrare, eller sfi vilket det som bekant kallas. Ingenstans nämns att lagen är tvingande avseende individens lärande, utan förser istället denne med rättigheten att ha möjlighet att lära sig svenska språket, och staten utgår från att man tar den möjligheten. Deras inställning är att det bör råda ett personligt ansvar, varför det är upp till individen hur denne ska förhålla sig till samhällets kommunikationsmöjligheter (intervju). Statens hållning är att samtliga som vistas på svensk mark ska förbehållas rättigheten att också lära sig språket under förutsättningen att man inte redan fått sin asylansökan avslagen. Istället får förberedande för återvändandet till hemlandet högsta prioritet i dessa fall. Avvisningar utgör ju trots allt resultatet i majoriteten av fallen.

8.4.2 Utbildningens substans

Svenskutbildningen bedrivs som sagt inom den organiserade verksamheten. Ett av kraven på språkundervisningen enligt "Överenskommelsen om utveckling av introduktionen för flyktingar och andra invandrare" är att den i så hög mån som möjligt ska följa kursplanen för sfi. Kursplanen utarbetades 1994 och genomgick förändringar 2002. Skollagen kap 13 säger i § 1 att sfi-utbildningen ska eftersträva att ge den studerande "*grundläggande kunskaper i svenska språket och om det svenska samhället*", vilken följaktligen har ett dubbelt ändamål, även om utbildning i svenska språket givetvis utgör den dominerande beståndsdel. Undervisningen ska vidare enligt kursplanen vara individuellt anpassad vad gäller behov och ta hänsyn till elevernas respektive "...bakgrund, förutsättningar och studiemål" (SKOLFS (1994:28)). Utgångspunkten är att invandrare har mycket olika utbildningsbakgrund och därför inte kan behandlas som en och samma målgrupp. Gränser måste dras mellan lågutbildade och högutbildade (Statskontoret). Utbildningen är följaktligen indelad i tre olika studievägar baserad på ovanstående kriterier (SKOLFS (1994:28)).

Utbildningen med inriktning på det svenska samhället har ett explicit syfte att förmedla "...kunskap om och förståelse av samhällets organisation och dess grundläggande värderingar för att underlätta den elevens integration, aktiva medverkan i och bidrag till utvecklingen av samhällsliv, arbetsliv och kultur i Sverige" (SKOLFS (1994:28)). Betoning ligger med andra ord förutom språkundervisning på att eleven ska ges en introduktion i olika aspekter av samhällsliv i Sverige, med avsikten att underlätta konfrontationen med detta. Sfi

anses därmed vara en väsentlig del i de studerandes integration i det svenska samhället.

Vad gäller den kulturella faktorn är uppenbarligen statens ambition att denna bör få ett visst utrymme i undervisningen. Detta hade kunnat utgöra ett problem om det inneburit försök att tvinga på invandrare nationella särdrag i syfte att utjämna utländska kulturella preferenser till förmån för svenska. Så är dock inte fallet, statens vision verkar stämma överens med vårt ideal i detta avseende, att individen ska bestämma sin kulturella tillhörighet själv. Undervisningen är därmed inte planerat att utgöra ett steg i en eventuell assimilation. Snarare är den ämnad att medvetandegöra individen om svensk kultur för att denne lättare ska kunna integreras i samhället. Kursplanen säger nämligen att eleven ska lära sig ”förmågan att reflektera över likheter och skillnader mellan egna kulturella erfarenheter och kulturer eleven möter i Sverige” (SKOLFS (1994:28)). Kulturaspekten får heller inte högsta prioritet, utan blir ett centralt inslag först i samband med de mer avancerade kurserna (SKOLFS (1994:28)). Företräde har utbildning i svenska grundläggande lagar och regler (SKOLFS (1994:28)). Staten tycks därmed vara övertygad om att kunskap om det rättsliga systemet är av central betydelse och därför bör introduceras för eleven så snart som möjligt. Man har även på något längre sikt som målsättning att de studerande ska ”...utveckla[r] kunskaper om demokratiska principer och arbetsformer samt om värdegrunden i det svenska samhället” (SKOLFS (1994:28)). Vi menar att detta faktum utgör ett gott tecken eftersom det visar en viss inriktning på politisk integration likt den vi förordar i anslutning med konstitutionell patriotism.

8.4.3 Utbildning i deliberation

Dock framgår inte av kursplanen om det föreligger någon form av utbildning i deliberation, vars förekomst således inte blir helt okomplicerat att utröna. Vad vi hittills kommit fram till är alltså att den organiserade verksamheten är tänkt att innehålla ett visst mått av samhällsorientering, dock inte i vilken utsträckning, eller om detta innefattar någon form av deliberativ övning. När vi frågade Marie Bengtsson om det förekom någon form av deliberativ övning för asylsökande kunde hon inte svara, men tipsade om att det förmodligen ingick gruppsamtal inom ramarna för sfi:s kursplan. Vidare står i förordningen för kursplan för svenskundervisningen av invandrare, med dess senaste lydelse, att ”[o]mvärlden är en outtömlig resurs och varierande aspekter av samhällsliv, arbetsliv och kultur i Sverige integreras i utbildningen.” (SKOLFS (1994:28)). Med andra ord eftersträvar sfi:s kursplan att hämta inspiration till samtal från det omgivande samhället, just det som Englund och vi förespråkar. Det framgår även av förordningens mål att de studerande ska utbildas för att kunna ta del av och påverka såväl sin egen situation som samhällsutveckling i stort (SKOLFS (1994:28)).

Vidare står även i nämnda förordning att sfi-elever ges möjligheten att utveckla ”... sin förmåga att individuellt och i samarbete med andra planera sitt lärande...”

(SKOLFS (1994:28)). Vi tolkar detta som att övningar av gruppsamtalskaraktär äger rum. I dokumentet *sfi – kartläggning och studieplanering*, som utgetts av skolverket, står även att varje elev ska vara delaktig i planerandet av sina egna studier (skolverket). I förordningen om sfi:s utbildningsplan framgår att eleverna ska lära sig att använda det svenska språket för att underlätta sin vardag i fråga om kontakter med medmänniskor, myndigheter och andra samhällsinstitutioner (SKOLFS (1994:28)). På det hela taget ger kursplanen en positiv bild ur deliberativt hänseende, angående att utbilda personer att använda sig av det svenska språket för att förmedla sig, även om det inte uttryckligen nämns någonting om kommunikativt handlande eller diskursetik.

8.4.4 Kvalitet på svenskundervisningen

Svenskutbildningen för asylsökande sker genom offentlig upphandling, där privata företag eller utbildningsföretag erhåller uppdraget (intervju). Det är alltså inte Skolverkets ansvar att hålla i undervisningen till skillnad från sfi för de som fått uppehållstillstånd eller ens statens, vilket genast väcker frågor om dess kvalitet. Risken är att kursplanen inte följs som det är planerat, en risk som ter sig än starkare p.g.a. det faktum att Skollagen kap 13 § 10 upphäver kap 2 4-7 §§ applicerbarhet på undervisning som inte anordnas av kommunerna. Dessa paragrafer styr nämligen behörigheten för lärare i sfi, vilken således utvidgas markant i samband med svenskundervisning för asylsökande. Slutsatsen av detta förhållande blir högst sannolikt att kompetensen hos lärarna håller en lägre nivå än i vanlig sfi. Det vore därför lämpligt att Migrationsverket följde upp utbildningens fortgående, vilket också är ett krav i ovan nämnda överenskommelse. Bengtsson berättar att så sker och har resulterat i att kraven skärpts ytterligare på senare år då uppföljningen visat att utbildningen inte alltid levt upp till ambitionen. Kravens detaljer går hon inte in på närmare, men utifrån detta kan vi åtminstone notera att Migrationsverket är medvetna om faran med utomstående hjälp i samband med svenskutbildningen och vidtagit åtgärder med avsikt att förbättra eventuella brister.

9 När staten ända fram?

9.1 Slutdiskussion och svaret på frågan

Sammantaget ger situationen ett splittrat intryck. Såväl vad avser tolkhjälp som svenskutbildning och deliberativ övning, anser vi att staten till viss del lever upp till idealet. På punkten tolkhjälp erbjuder staten ett till synes tillfredsställande program, men bristen på kvalitetssäkring samt det faktum att det råder ovisshet om i vilken utsträckning tolk egentligen används ser vi som negativt. Vi vill inte påstå att användandet av tolk är begränsat till migrationsverket, men våra fynd indikerar att det i störst utsträckning är här som behovet hörsammas. Bristerna kan direkt relateras till det otydliga regelverk som styr tolkverksamhetens utformning, vilket inte klart definierar i vilka situationer tolkning utgör ett lämpligt hjälpmedel för kommunikation.

Deltagandet i den organiserade verksamheten är som vi redovisat förhållandevis lågt. Det här spiller förstås över på utbildningen i deliberation, som vi menar förekommer i viss utsträckning inom kursplanen för sfi. Den bästa möjligheten som vi ser det, att få information om och lära sig att bli delaktig i det svenska samhället, går därmed de flesta asylsökande förlorad. Att det enda synbara incitamentet till deltagande i den offentliga verksamheten, och därmed språkutbildningen är hotet om förlorad dagsersättning, är enligt oss problematiskt. Incitamentet borde, med stöd i vår teoretiska diskussion, istället ha bestått i en reell möjlighet till påverkan av sin egen situation för de asylsökande. Den övriga samhällsinformation som finns översatt är sådan som riktar sig direkt till asylsökande, och handlar om asylprocessen.

Detta ska läggas till att de kommunikationsmöjligheter i form av arenor och kommunikationskanaler som vi funnit, ger intrycket av en tillvaro i isolation för de asylsökande, med kontakter främst i form av andra asylsökande och byråkrater. Att migrationsverket har det samlande ansvaret för asylsökande samt att kontakten med byråkrater i stort sett är begränsad till de asylsökandes möten med handläggare på migrationsverket spär bara på denna bild. Det kan således inte påstås vara frågan om någon kommunikativ frihet i offentligheten. Bristen på uppföljningar och utvärderingar talar samma språk, och tydliggör enligt oss avsaknaden av en reell påverkansmöjlighet för de asylsökande, både avseende deras egen situation och samhällsfrågor generellt. Återknutet till Habermas konstitutionella patriotism förefaller då dessa förutsättningar inte stämma särskilt

väl överens med vår ideala medborgarskapsnorm, utan strandsätter de asylsökande i en situation där de är sårbara för maktförhållanden och majoritetsförtryck.

Tänkbara förklaringar till dessa omständigheter kan vara att de asylsökande inte betraktas som en målgrupp för statens olika myndigheter, dels kan förklaringen stå att finna på en högre politisk nivå, eftersom det inte finns något intresse från politiskt håll att synliggöra de asylsökande. Politiska partier har enligt Marie Bengtsson ingenting att vinna på att väcka diskussion om asylsökandes utökade politiska rättigheter, snarare tvärtom. Den största förloraren skulle i så fall vara den humana flyktingpolitiken, något av ett moment 22 med andra ord. De asylsökande har ingen röst att göra sig hörda med och det finns inget egentligt intresse av att förläna dem med en sådan röst.

Svaret på frågeställningen blir följaktligen ett ”nej”, staten lever inte upp till vårt kommunikationsideal, åtminstone inte fullständigt på samtliga punkter.

Litteraturlista

- Benhabib, Seyla. 2004. *Jämlikhet och mångfald – Demokrati och medborgarskap I en global tidsålder*. Uddevalla: Daidalos AB.
- Barber, Benjamin R. 1984. *Strong Democracy – Participatory Politics for a New Age*. London: University of California press ltd.
- Barber, Benjamin R. Foreward by Benjamin Barber. http://www.svet.lu.se/webcourses/webkurser/003_Political_communication/Avancerat/Frameshanteraren/Frameset_laenkar.html. 21/12-2005.
- Chambers, Simone. 1996. *Reasonable Democracy – Jürgen Habermas and the Politics of Discourse*. New York: Cornell University Press.
- Delanty, Gerard. 2000. *Citizenship in a global age – Society, culture, politics. Philadelphia*.
- Engwall, Kristina. 1998. *Gör barn till medborgare*. SOU 1998:97, Demokratiutredningens skrift nr 4. Stockholm.
- Englund, Tomas. 2004. ”Deliberativa samtal i ljuset av deliberativ demokrati”, s 57-76 i Premfors, Rune & Roth, Klas. red. *Deliberativ Demokrati*. Lund: Studentlitteratur
- Erman, Eva. 2004. ”Deliberation och mänskliga rättigheter”, s 235-276 i Premfors, Rune & Roth, Klas. red. *Deliberativ Demokrati*. Lund: Studentlitteratur
- Essaiasson, Peter – Gilljam, Mikael – Oscarsson Henrik – Wängnerud, Lena. 2003. *Metodpraktikan – Konsten att studera samhälle, individ och marknad*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Fernandez, Christian. 2005. *Medborgarskap efter nationalstaten? – ett konstruktivt förslag*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen.
- Fördjupning till introduktion och bostadsorter*. 2001. Integrationsverket
- Giddens, Anthony. 2003. *Sociologi*. Lund: Studentlitteratur.

- Habermas, Jürgen. 1994. "Kampen för ömsesidigt erkännande i den demokratiska rättsstaten", s 103-138 i Taylor, Charles, red. *Det mångkulturella samhället – och erkännandets politik*. Göteborg.
- Habermas, Jürgen. 1995. "Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe", s 255-282 i Beiner, Ronald, red. *Theorizing Citizenship*. New York.
- Hansson, Sven Ove. 1993. "Introduktion till John Rawls", s 9-22 i *Idéer om rättvisa*. 2:a upplagan. Stockholm.
- Integrationsverket, 1999. *Tillgång till tolk – en samhällsservice*. Rapport till regeringen.
- Introduktion och bostadsorter*. 2000. Integrationsverket
- Jacobsson, Kerstin – Vifell, Åsa. 2004. "Samtal bakom lyckta dörrar", s 197-234 i Premfors, Rune – Roth, Klas. red. *Deliberativ demokrati*. Lund: Studentlitteratur.
- Johansson, Roine. 2002. *Nyinstitutionalismen i organisationsanalysen*. Lund: Studentlitteratur.
- Linklater, Andrew. 1998. "Citizenship and Sovereignty in the Post-Westfalian European State", 113-137 i Archibugi, Danielle – Held, David – Köhler, Martin, red. *Re-imagining Political Community*. Cornwall: T.J International, padstrow.
- Malnes, Raino & Midgaard, Knut. 1993. *De politiska idéernas historia*. Lund: Studentlitteratur.
- McNair, Brian. 2003. *An introduction to political communication*. 3:e upplagan. New York.
- Migrationsverket, 2004. *Årsredovisning*
- Morell, Michael E. 2005. "Deliberation, Democratic Decisionmaking and Internal Political Efficiency", s 49-69 i *Political Behaviour*.
- Patel, Runa & Tebelius, Ulla. 1987. *Grundbok I forskningsmetodik*. Lund: Studentlitteratur.
- Premfors, Rune & Roth, Klas. 2004. "En demokratisyn och ett forskningsfält", s 7-22 i Premfors, Rune & Roth, Klas. red. *Deliberativ Demokrati*. Lund: Studentlitteratur.

- Pocock, John G. A. 1995. "The idea of citizenship since classical times", s 29-52 i Beiner, Ronald. Red. *Theorising Citizenship*. New York.
- Proposition 1985/86:80
- Rawls, John. 1972. *A theory of justice*. Oxford.
- Rawls, John. 1993. "Rättvisa som rent spel", s 23-51 i *Idéer om rättvisa*. 2:a upplagan. Stockholm.
- Reinikainen, Jouni & Reitberger, Magnus. 2004. "Kritiken av deliberativ demokrati", s 277-316 i Premfors, Rune & Roth, Klas. red. *Deliberativ Demokrati*. Lund: Studentlitteratur.
- Räftegård, Curt. 1998. *Pratet som demokratiskt verktyg – Om möjligheten till en kommunikativ demokrati*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen.
- Seeking asylum in Sweden. 2004. Migrationsverket
- Skolverket, *Sfi – karläggning och studieplanering*.
- Statskontoret, *Sfi – egen skolform eller del av komvux?*.
- Sundström, Mikael. 2001. *Connecting Social Science and Information Technology – Democratic Privacy in the Information Age*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen.
- Theodorsson, Annika. 2004. "Deliberativt deltagande och dess effekter", s 23-56 i Premfors, Rune & Roth, Klas. red. *Deliberativ Demokrati*. Lund: Studentlitteratur.
- Weale, Albert. 1999. *Democracy - Issues in political Theory*. New York.
- Wheatley, Steven. 2003. "Deliberative Democracy and Minorities", s 507-527 i EJIL.

Internet

http://www.scb.se/templates/pressinfo___124113.asp (2006-01-03)

<http://www.migrationsverket.se> (2006-01-03)

<http://www.migrationsverket.se/pdffiler/asylarend/plattform.pdf> (2004-03-01) -
Överenskommelse om utveckling av introduktionen för flyktingar och andra
invandrare

http://www.liu.se/webbforum/resurser/usability/rrv_rapport/index.html (2005-12-
17) - Ett informationssamhälle för alla? – användbarhet och tillgänglighet hos
statliga webplatser

Lagar och förordningar

Förvaltningslagen

Skollagen

SKOLFS (1994:28) Förordning om kursplan för svenska för invandrare

Muntlig och e-mail källa

Bengtsson, Marie. Expert, migrationsverket. E-post: 2005-12-28

Bengtsson, Marie. Expert, migrationsverket. Intervju: 2005-12-22